

«ALPAMIS» DÁSTANI TILINDE SOMATIKALIQ FRAZEOLOGIZMLERDÍŇ LINGVOMÁDENIY ÓZGESHELİKLERI

Qutibaeva A.,

*Ájiniyaz atındađı NMPI
tayanish doktoranti*

Qaraqalpaq tiliinde frazeologizimler júdá erteden qollanılğan bolıp bunı awız ádebiyatı úlgilerinen kóriwge boladı. Sol erte dáwirlerden baslap tildiń rawajlanıwı menen birge frazeologizmler de rawajlanıp, bayıp, jańadan payda bolıp, tildiń leksikasın bayıtıp otırdı hám qaraqalpaq tiliniń ózine tán úlken frazeologiyalıq qorın payda etti. Bul frazeologiyalıq qordıń quramında komponentlik quramı hár qıylı túsiniqlerdiń atamaların bildiretuđın sózler menen kelgen frazeologizmler júdá kóp.

Kórkem shıǵarmalarda ádebiy tilde burınnan qollanılıp kiyatırğan ulıwma tanımалılıqqa iye frazeologizmler menen birge, awızeki sóylew stiline tán frazeologizmler ayrıqsha obrızlı, tásirli bolıp keledi. Frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq toparları kóp túrli. Olardan biri somatikalıq frazeologizmler adam múshe atamaları menen keledi. Olar súwretlew quralları sıpatında stillik maqsette kórkem shıǵarmalarda, folklorlıq dóretpelerde ónimli qollanılıp keledi.

Qaraqalpaq folklorı basqa túrkiy xalıqlar qatarında óziniń bay folklorlıq miyrası menen ajıralıp turadı. Ásirese, dástanlar, olardıń túrleri, kóp variantlılıđı, basqa xalıqlardađı versiyaları ayrıqsha qızıqtıradı. Usı dástanlardıń til ózgeshelikleri arnawlı izertlew jumısların talap etedi. Qaraqalpaq til biliminde dástanlar tilindegi ózlestirme sózler[1]¹, lingvofolkloristika máseleleri [2]², ayırım dástanlardıń tili,³ qaraqalpaq folklorında adam atları⁴ izertlengen. Degen menen, qaraqalpaq folkloristikası iliminde dástanlardıń tili ayrıqsha izrtleniliwi zárúr bolğan máselelerdiń biri.

¹ Bekbaulov O., Mambetnazarov Q. Qaharmanlıq dástanlardađı ózlestirme sózlerdiń túsiniđi.– Nókis: Bilim, 1992.

² Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 184 bet.; Najimov P.A. Lingvofolkloristika: Qaraqalpaq dástanlarında teńewler. – Tashkent: Lesson press, 2023. – 114 b.

³ Abdinazimov Sh., Daniyarova Z. Qaraqalpaq folklorındađı adam atları. – Nókis: Miraziz, 2016.

⁴ Abdinazimov Sh.N. «Qırq qız» dástanınıń leksikası: filol. i. kand. ...diss. – Nókis, 1992.; Abdiev A.T. «Alpamis» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri (Ógiz jıraw variantı tiykarında): filol. i. kand. ...diss. – Nókis, 2011.; Kunnazarova Sh.M. Qoraqalpoq xalq ertaklarining leksik-semantik va lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2020.; Tolibaev X. Qoraqalpoq dostonlaridagi toponimlarning lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2022. Daniyarova Z.J. Qoraqalpoq dostonlarida antroponimlarning lingvokulturologik tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2022.

Túrkiy xalıqlardıń awızeki ádebiyatınan, sonıń ishinde, qaraqalpaq folklorınan tereń orın alǵan «Alpamıs» dastanı tili óziniń ápiwayı hám túsinikliliǵı, tásirsheńliǵı hám kórkemliǵı menen ózgeshelenedi. «Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń leksikalıq quramı júdá bay hám kóp qatlamlı»⁵. Bul qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń biri – «Alpamıs» dástanınıń tili ushın da tán. Dástan tiliniń sózlik qorı túrli tematikalıq toparlarǵa kiretuǵın leksikalıq hám frazeologiyalıq birliklerge júdá bay. Olardıń ishinde somatizimler menen kelgen frazeologizimler kóp ushrasadı. Bunday frazeologizimler folklor tilinde kórkemlik, obrızlılıq sıpat beriw ushın qollanıladı.

«Frazeologizimler leksikada quramalı birlikler sıpatında tanılǵan. Frazeologizimlerde xalıqtıń kóp ásirlik turmıs tájiriybesi, mádeniyat, úrp-ádet, dástúrleri óz kórinisin tapqan»⁶. Folklorlıq frazeologiya – qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń úlken bir bólimi esaplanadı hám ózine tán ózgesheliklerine iye bolıp keledi.

«Folklorlıq shıǵarmalardıń tili xalıq dóretiwshiliginiń eń ájayıp úlgileriniń biri bolǵanlıqtan, onda bay frazeologiyalıq derek bolıp, jeke ózine tán sıpatları menen ajralıp turadı. Folklor frazeologiyasın úyreniw – qaraqalpaq til bilimindegi aktual másele»⁷.

Qaraqalpaq folklorınan orın alǵan Alpamıs dastanıń tilinde adamnıń dene múshesine sonıń ishinde «kóz» koncepti menen baylanıslı frazeologizimler kóp ushrasadı. Kóz ulwma turkilik sóz. Tilimizde kóz somatizimi tykarında juzden artıq ulwma turkilik sóz dizbekleri qalıplesken. Bul twralı A.Isaev hám A.Mamatovalardıń izertlewlerinde de maǵlwmatlar bar. Atap aytqanda A.Isaev tilimizdegi kózge kóriniw, kózi ash, tilin tyiw, moyına alıw sıyaqlı frazeologizimler ertede kop qollanılganın, eski túrki tilinde 249 sóz dizbeginen házirgi kúnge kelip 54 sóz dizbeginiń saqlanıp qalǵanlıǵın, basqaları bolsa aste aqırınlıqpenen qollanıstan shıǵıp ketkenligin aytıp ótedi.

«Kóz» koncepti dene múshesiniń insanniń ishki dúnyası kewil, keypiyatın, sezimlerin psixoemociyasın swretlew úshin xızmet qıladı, olardıń kóp bóligi strukturalıq jaqtan atlıq+feyil dúzilisine iye bolǵan eki hám úsh kompanetli feyil dizbeklerin: qanlar tolar kózime -ashıwlanıw, kóz qılıw- korsetiw, kóziniń jası kól bolar-qatti jılaw, kózine dúnya tar kórinde – qıyınshılıqqa dushar keliw hám sharasız qalıw, kózim qıymaydı-

1.Исаев А. Древнетюрские соматические фразеологизм// Труды СамГУ, новая серия. № 277. Вопросы фразеология. VII.-Самарканд, 1976,-С, 212-220

⁵ Tolibaev X. Qaraqalpoq dostonlaridagi toponimlarning lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2022, 16-bet.

⁶ Pirniyazova A. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sistemasi hám onıń stilistikalıq imkaniyatlari. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020, 23-bet.

⁷Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Tashkent: Tafakkur bo‘stoni, 2020, 179-bet.

jibergisi kelmew, eki kózim jollarda- kutiw, kózge ilmew-mensinbew, adam esabına almaw, kóz jiberip qaraw hám kózi tusiw, kórwimizge boladı.

«Alpamıs» dástanı tilinde «Kóz» konceptimen kelgen frazeologizimler.

1. Qılısh ursa, **qanlar tolar kózime,**
Insap berdi, jańa keldim ózime, (68.9)

Bul qatarda inversiyanı «kózine qan tolıw» frazeologiziminiń ornına «qanlar tolar kózime» turinde sózlerdiń ornı almasıp qollanılğanın kóre alamız. Sebebi kózime qan toldı dep kelse, ekinshi qatarmen uyqasqa twra kelmeytuğın edi. Bunnan frazeologizimlerdeń xalıqtıń áwizeki sóylew tilinde uyqasıp sheber ornımenen qollanılğanın kórwimizge boladı.

2. Áyne peshin wağında,
Batırdı ğamğa toltırdı,
Batırdıń júzin soldırdı,
Alpamıs bergen Bayshubar,
Qalmaqlarğa kóz qılıp,
Espe qızıl qumlarda,
Omırawlap boldırdı (70.9).

Kóz qılıp frazeologizimi-qır kórsetti, jortağa istedi, kórsin dep istedi mánisinde berilgen. Dástan tilinde qollanılğan bul frazeologizm arqalı Bayshubardıń qalmaq xalqınıń aldına Qarajandı uyatlı etiwı, kúshten qalğan at obrazınıń real ómir menen baylanısı, tınımsız shawıp kiyatırğan attıń shınında da talıǵıwı, sharshap qalıwı isenimli shıǵıwı ushın usı epizod paydalanılğan. Eger Bayshubar kóz qıldı dep bermesten, sharshadı, talıqtı dep berilse emocional tásir kúshi páseń bolıp qalar edi.

3. - Ata-enesi qurısın, óz kúnin ózi kórer, - dep, seni de **kózim qıymadı,** attan tússeń neshik bolar eken dep, - palwanın irkti Barshın qız (94.9).

Altı ay qoldan ot jegen,
Aǵasın taslap ketpege,
Ğazdıń **kózi qıymadı,**
Sóylerge tili bolmadı (113.9)

Eshbaevtıń sózliginde kózi qıymaw- jaqsı kóriw, qadirili, qımbatlı, bolǵanlıqtan hesh kimgе bergisi kelmew, qızǵanıw mánilerinde berilgen.(100.10) Frazeologizimler gapte qollanılıwı ornına qaray hár turılı mánilerdi berip otıradı. Bunı biz joqarıdağı mısallardan kóre alamız, birinshi mısalda kózi qıymaw frazeologizimi Barshınıń Alpamıstı jaqsı kórgenlikten qalmaq eline jibergisi, ayrılıǵı kelmegeńligin bildiriw úshin

qollanilgan bolsa, ekinshi misaldağı kózi qıymaw frazeologizimi ğazdıń Alpamis penen xoshlasqısı, iyesin taslap ketkisi kelmegenligin bildiriw úshin qollanilgan.

4. Jılay-jılay **kózimniń jası kól bolar** (7.9).

1. Bul jerde «**kózimniń jası kól bolar**» frazeologizimi qattı qayǵıǵa batıp, aǵıp-tegip jıladı mánisinde qollanıldı. Dastanda «**kózimniń jası kól bolar**» frazeologizimi giperbola bolıp tur. Sebebi ómirde adamnıń kóziniń jasınan kól payda bolmaydı. Sonday aq tilde bul frazeologizimniń «kóziniń jasın kóldey tókti», «kóziniń jasın kól qılıp jıladı» sıyaqlı varyantlarında da qollanıldı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri arqalı sóylewshiniń emociyası, kózqarası da tusindiriledi.

5. Kelermeken ğayıp bolǵan jan atam,
Aqsham-kúndiz **eki kózim jollarda** (151.9).

Dastanda Jadıgerdiń akesi Alpamıstıń jolina qarap intizarlıq penen kútiwin «**eki kózim jollarda**» frazeologizimi arqalı berilgen. Bul frazeologizimniń xalıq tilinde «**eki kózi tórt boldı**», «**jolina qaraw**», sıyaqlı varyantlarında qollanıldı hám saǵındı, kórwge asıqtı sıyaqlı mánilerdi de bildiredi.

6. Sol waqıtta Barshın ástelik penen qıymırıp, ástelik penen shıǵıp, **kóz jiberip qarasa**, Qarajanniń astındağı Bayshubarǵa **kózi tústi** (56.9).

Dáslepki sóylemdegi kóz jiberip qarasa frazeologizimi kózi tústi frazeologizimi menen ózara mániles bolıp keldi. Bunday mániles frazeologizimler ğáp ishinde kelgende atqaratuǵın kórkemlik, tásirlilik kúshi ayqın kórinedi. Pikirdi bayanlaw barısında hár saparı sóylewshiniń túrli sezimlerin júzege shıǵarıwda óz ara mániles sózlerden paydalanılıwı xalıqtıń tereń til baylıǵınan kórinis beredi.

7. - Bizlerdi **kózge ilmediń**, el qatarında kórmediń, musılmanǵa qızıńdı berip jiberdiń, - dep, malın taraj qıldı, basına jumırı kiygizdi, ayaǵına sharıq búrgizdi, eki birdey ğarrını esapsız qoydıń keynine saldı. (87.9)

At sonda da júrmedi, Qarajandı **kózge ilmedi**, keyin qarap serpilip, qashpaǵa qayım bola berdi. (41.9)

Kózge ilmew- mensinbew, adam esabına almaw dep berilgen J.Eshbaevtiń sózliginde(97.10). Al Kenesbaevtiń frazeologiyalıq sózliginde bolsa kózine ilmedi-itibar bermedi, ózine teń kórmedi, esh narse kózine kórinbew bolıp berilgen. (140.11) Birinshi misalda Tayshıqqanniń Baysariǵa aytıp turgan sózindegi kózge ilmediń frazeologizimi mensinbew mánisinde berilgen bolsa, al ekinshi misaldağı kózge ilmediń frazeologizimi Bayshubardıń Qarajanniń sózine itibar berimegenin bildirip tur. Frazeologiyalıq sóz dizbeginiń quramındağı sózler dizbeklese kelip, bir bútin mánini bildirwmen qatar,

nominativti xızmetpen birge emocionaldı-stilistikalıq boyawǵa iye bolatın ekspressivlik xızmette atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda Qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq imkanyatları olardıń mánilik jaqtan kóp túrli bolıp keletuǵınlıǵın ıspatlaydı. Olardı arawlı izertlew, klassifikaciyalaw zarúr. Somatikalıq frazeologizimler adamniń dene múshe atamaları menen kelip hár qıylı sezim, is-háreket, minez-qulıq h.t.b bildiredi. Alpamis dastanındaǵı somatikalıq frazeologizimlerden bir ǵana kóz sózine baylanıslı qansha frazeologizimlerde mısıl keltirdik. Usı kóz sózinen adamniń sezimin, emociyasın bildiretuǵın qansha frazeologiyalıq dizbeklerdiń bar ekenligin kóriwimizge boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Bekbaulov O., Mambetnazarov Q. Qaharmanlıq dástanlarıdaǵı ózlestirme sózlerdiń túsiniǵi.– Nókis: Bilim, 1992.
2. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 184 bet.; Najimov P.A. Lingvofolkloristika: Qaraqalpaq dástanlarında teńewler. – Tashkent: Lesson press, 2023. – 114 b.
3. Abdinazimov Sh., Daniyarova Z. Qaraqalpaq folklorındaǵı adam atları. – Nókis: Miraziz, 2016.
4. Abdinazimov Sh.N. «Qırq qız» dástanınıń leksikası: filol. i. kand. ...diss. – Nókis, 1992.; Abdiev A.T. «Alpamis» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri (Ógiz jiraw variantı tiykarında): filol. i. kand. ...diss. – Nókis, 2011.; Kunnazarova Sh.M. Qoraqalpoq xalq ertaklarining leksik-semantik va lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2020.; Tolibaev X. Qoraqalpoq dostonlaridagi toponimlarning lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2022. Daniyarova Z.J. Qoraqalpoq dostonlarida antroponimlarning lingvokulturologik tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2022.
5. Tolibaev X. Qoraqalpoq dostonlaridagi toponimlarning lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref.– Nukus, 2022, 16-bet.
6. Pirniyazova A. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sistemasi hám onıń stilistikalıq imkaniyatları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020, 23-bet.
7. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Tashkent: Tafakkur bo‘stoni, 2020, 179-bet.
8. Bekniyazov B.K. Qoraqalpoǵiston qozoqlari tilidagi somatik frazeologizimlarning lingvomadaniy tahlili. Filol. fanl. bwyicha fals. dokt. (PhD)... diss. avtoreferati. – Nukus, 2021, 16-17-betler.
9. Alpamis dastanı Ógiz jiraw varyantı.
10. Eshbaev J «Qaraqalpaq tiliniń qisqasha frazeologiyalıq sózligi» Nókis 1985
11. I.Keńesbaevtiń Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdigi.